

УДК 37.01:63](477.51)“185/190”(045)

Вікторія Малюга

РОЗВИТОК АГРАРНОЇ ОСВІТИ У НИЖЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

На підставі аналізу історіографії праць, архівних джерел, автором здійснено теоретичний аналіз діяльності нижчих навчальних закладів на Чернігівщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено основну мету створення шкіл відповідного типу. Досліджено діяльність земств та громадських діячів щодо створення умов для формування та функціонування нижчих сільськогосподарських закладів освіти у регіоні. З'ясовано, що особливістю функціонування таких шкіл було їх практичне спрямування.

Ключові слова: нижча сільськогосподарська освіта, Чернігівська губернія, губернське і повітове земство, теоретичні і практичні заняття, навчальні заклади.

В дореформеній Росії сільськогосподарська освіта розвивалася за мінімальної участі держави. На етапі зародження сільськогосподарської освіти турботи про неї, як і про народну освіту в цілому, лягли на плечі духовенства, продовжили справу передові поміщики, що переслідували єдину мету – забезпечити свої господарства кваліфікованими управителями. Питання про підвищення рівня сільськогосподарських знань селянських мас у той час не ставилося. Зовсім інші умови склалися

після реформи 1861 р. Будівництво залізниць пов'язало Російську імперію із західноєвропейським ринком і вимагало переходу від натуральних – до товарно-грошових форм ведення господарства. Сільськогосподарська продукція, вироблена кріпаками, не витримувала конкуренції із європейськими аналогами, криза, що розпочалася в 70-х рр. XIX ст., внаслідок притоку заокеанського хліба у Європу, особливо відобразилася на сільському господарстві колишньої Російської імперії, почався масовий занепад як селянського, так і особливо поміщицького сільського господарства.

Царський уряд поступово звертає увагу на сільськогосподарську освіту, адже розвиток транспорту, промисловості і торгівлі сприяв реорганізації сільського господарства, а останнє викликало відчутну потребу в кваліфікованих працівниках для аграрного сектору.

Мета статті – проаналізувати діяльність земств, державних та громадських організацій, приватних осіб зі створення та розвитку системи нижчої сільськогосподарської освіти на Чернігівщині другої половини XIX – на початку XX ст.

Основними завданнями публікації є: показати діяльність земств, державних і громадських органів, приватних осіб зі створення соціокультурних передумов формування мережі нижчих сільськогосподарських освітніх установ (чоловічих) в умовах модернізації аграрного виробництва регіону; простежити процес становлення нижчої сільськогосподарської освіти на основі регіональних особливостей; виявити специфіку форм і методів роботи земських, державних, громадських органів і приватних осіб зі створення мережі сільськогосподарських навчальних закладів.

Практично першим в українській історичній літературі виданням, у якому на основі аналізу широкого кола документальних джерел висвітлені передумови виникнення, становлення і розвитку аграрної освіти та науки в Україні, є монографія “Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до наших днів)” за загальною редакцією академіка Д. Мельничука, видана Національним аграрним університетом в 2005 р. [1].

Заслужують на увагу збірники наукових праць, які фахово і ґрунтовно публікують матеріали, що професійно підготували історики та галузеві спеціалісти. Серед них можна визначити збірник “Історія Української науки на межі тисячоліть” [2–3], у якому висвітлюються найбільш актуальні проблеми науково-технічного розвитку України в цілому, аграрного її сектору, зокрема.

Заслужує на увагу навчальний посібник В. Онопрієнка “Історія української науки XIX–XX століть” [4]. Окрему групу становлять роботи, у яких аналізуються динаміка розвитку окремих галузей сільськогосподарської освіти і науки, більшість з яких підготовлені професійними істориками і галузевими спеціалістами. Це праця М. Берегового і М. Лагутіна “Видатні вітчизняні ботаніки” [5], книги С. Рудика про зародження і розвиток ветеринарної науки і освіти в Україні [6,7], дослідження С. Коваленка [8], М. Пшеничного [9], В. Рябко [10], А. Третяка [11] та ін. Аналізу діяльності нижчих фахових закладів освіти України присвячена комплексна праця С. Улюкаєва [12].

Вагому інформацію щодо розвитку сільського господарства взагалі, сільськогосподарської освіти та сільськогосподарських шкіл, зокрема, науково-довідкові дані стосовно Чернігівської губернії містять дореволюційні російські енциклопедії: Ф. Брокгауза і І. Єфрона та О. та І. Граната [13–16], народна енциклопедія наукових і прикладних знань [17], ілюстрований сільськогосподарський словник С. Богданова [18] та довідкові видання, які розкривають діяльність сільськогосподарських дослідних установ Росії під загальною редакцією О. Дояренка [19].

Порівняно малоуспішний досвід відкриття перших нижчих сільськогосподарських шкіл в Росії довгий час гальмував подальше розповсюдження нижчої шкільної сільськогосподарської освіти. Тільки у 60-х рр. XIX ст. з'являються учбові заклади такого типу, причому в кожного з них був свій статут [20, с. 9]. 1878 р. при Імператорському вільному економічному товаристві створено спеціальну комісію для всебічного розгляду питання загальної організації сільськогосподарських шкіл. Результатом роботи якої став проект “Положення про нижчі сільськогосподарські школи”, затверджений 27 грудня 1883 р. [21, с. 265–269].

Основними умовами для заснування нижчих сільськогосподарських шкіл, на основі “Положення...” були наступні: названі школи засновувалися товариствами, земствами і приватними особами з дозволу Міністерства землеробства і державного майна. За бажаннями засновників, ці школи могли бути I–II-го розряду із підготовчими класами (однорічними або дворічними) або без них. Облаштуванням шкіл, їх ремонтом, опаленням, освітленням, утриманням учнів та іншими витратами опікувалися виключно засновники. Згідно із положенням від 1883 р. метою нижчих сільськогосподарських шкіл було розповсюдження серед народу основних знань з сільського господарства та необхідних для цього ремесел шляхом практичних занять. Ці школи поділялися на загальні, призначені для навчання сільському господарству загалом та спеціальні, які відкривалися для розповсюдження знань, що стосувалися окремих галузей сільського господарства, наприклад: садівництва, городництва, бджільництва, виноробства і т.д. Відповідно обсягу навчального курсу

нижчі сільськогосподарські школи поділялися на школи I-го та II-го розрядів [21, с. XXII]. Ті, що належали до першого розряду, готували осіб, які могли б безпосередньо вести поліпшене селянське господарство або займатися у великому господарстві посади підрядників сільських робіт, старост і прикажчиків; школи другого розряду – фахових сільських робітників. Аналогічною була й система жіночої сільськогосподарської освіти. Курс навчання у школах складався із теоретичного вивчення предметів і практичних занять.

У Чернігівській губернії на 1895 р. існувало п'ять нижчих сільськогосподарських шкіл: Майнівська державна сільськогосподарська школа I-го розряду (1881 р.), Глухівська сільськогосподарська школа (1885 р.), Борзенська школа садівництва, городництва та бджільництва (1898 р.), Воздвиженська сільськогосподарська школа I-го розряду (1885 р.), Преображенська жіноча сільськогосподарська школа II-го розряду (1893 р.) [22, с. 1–6].

30 листопада 1881 р. (за старим стилем) земство відкрило біля села Щаснівки, колишнього Козелецького повіту (нині – Бобровицький район) сільськогосподарську і ремісничу школу I-го розряду. 4 квітня 1875 р. вдова полковника, поміщиця-меценатка О. Майнова заповіла свій маєток і майже 500 десятин (далі – дес.) землі біля села і 118 дес. у Московській губернії для створення школи. Невдовзі поміщиця померла і лише через 15 років була виконана її воля. Сільськогосподарську і ремісничу школу I-го розряду назвали Майнівською. Основною метою школи було розповсюдження серед широкого загалу знань із сільського господарства, тютюництва, бджільництва, а також навчання сільських хлопчаків столярного та ковальського ремесла. Крім місцевих селянських дітей, тут навчалися приїжджі із далеких губерній Росії, Латвії, Естонії, Вірменії, Польщі. Вона була відома в усій Російській імперії. Навчання у школі до революції було платним, щорічно школа випускала 30–60 учнів, державних асигнувань на покращення навчально-матеріальної бази майже не передбачалося. На перший курс приймали 26–28 учнів. Конкурс був великим, тому селянам-біднякам практично неможливо було вступити на навчання. Теоретичне і практичне навчання, правила внутрішнього розпорядку підпорядковувалися підготовці висококваліфікованих кадрів для сільського господарства. Курс навчання тривав 4 роки і поділявся на чотири класи. На навчання приймалися юнаки після 14 років з рівнем знань за початкові народні училища. У школі викладалися загальноосвітні предмети за програмою двокласних сільських училищ та церковні співи, а також спеціальні, необхідні для сільських господарів, основні дані із природознавчих наук: землеробство, скотарство з ветеринарією, важливі закономірності, що стосувалися селянського побуту і сільського господарства, а також ознайомлення з городництвом, тютюнознавством і бджільництвом [22, с. 15].

17 листопада 1894 р. керуючим Майнівською школою призначено Костянтина Олександровича Гамалея, випускника Петровської рільничої і лісної академії. Найголовнішою проблемою для нового керуючого було недостатнє фінансування школи. У розрахунку на одного учня виходило 50 крб. на рік, тоді як лише на харчі, одяг і навчальні посібники витрачали 100 крб. До речі, в інших школах казна і місцеві земства виділяли на утримання одного учня до 120 крб. Стосовно Майнівки, чиновники із міністерства вважали, що прибутки від маєтку і 493 дес. землі вистарчить на утримання школи. Насправді, це було не так, оскільки господарство школи працювало неефективно і вимагало додаткового фінансування [23, с. 1, 15].

Існувала ще одна фінансова проблема. Козелецьке повітове земство платило за своїх стипендіатів 100 крб., а Чернігівське губернське – усього 50 крб. Проблема дефіциту коштів на навчання існувала аж до 1911 р. – до чергової реорганізації навчального закладу, коли Майнівська школа стала типовим сільськогосподарським училищем. Для порівняння, як змінилося фінансування, наведемо лише такі дані: училище разом із майстернями почало одержувати лише на господарські витрати 12859 крб. на рік. На утримання племінних розплідників департамент виділив допомогу в сумі 3 тис. крб. У процесі освоєння теоретичного курсу зі спеціальних предметів, учні закріплювали одержані знання на практиці в шкільному господарстві. Так, у зимовий період вони виконували практичну роботу після обіду, і в основному на фермі. З лютого працювали в саду і у парниках. У цей період робочий день для учнів тривав 4 год. На час проведення польових робіт встановлювався робочий семестр. Учні відпрацьовували щодня по 10 год., а у жнива – 12 год. О 5 год. ранку вони прокидалися, півгодини їм відводилося на вранішню молитву і щоб попити чаю, 5.30–8.00 год. – робота у полі, потім півгодини на сніданок, 12.00–13.00 год. – обід, після якого передбачався відпочинок упродовж двох-чотирьох годин, в залежності від негоди та інтенсивності роботи. Після відпочинку знову працювали у полі, нерідко і до заходу сонця. Викладачі вважали, що практика розвиває в учнів уміння виконувати ту чи іншу роботу в господарстві, а також гартує фізичну силу. Адже праця в сільському господарстві, в тому числі і для спеціаліста нижчого рівня, потребувала неабиякого загартування [23, с. 4].

В училищі облаштовували учнівські ділянки. На них учні проходили увесь цикл вирощування найважливіших культур для певної місцевості, спостерігали за розвитком рослин, досліджували

різні випадки їх захворювання, застосовували засоби боротьби з хворобами, фіксували періоди росту рослин, проводили різні сільськогосподарсько-метеорологічні спостереження і дослідження [23, с. 4].

У 1896 р. керуючий К. Гамалей розробив новий організаційний план інтенсивного ведення господарства. Для відродження родючості землі він пропонував на перших порах застосовувати в основному органічні добрива, а потім, коли були зроблені аналізи ґрунту, використовували мінеральні туки. Підвищення родючості планувалося і за рахунок посіву трав із сімейства метеликових. Після того, як у 1893 р. для господарства прикуплено 127 дес., земельне володіння школи становило 620 дес. К. Гамалей запровадив ефективну, виходячи з тих умов, дванадцятипільну сівозміну. Головна її мета – збирати якнайбільшу кількість кормів і при цьому не виснажувати землю, а підвищувати її родючість. У сівозміні відводилося належне місце цінним культурам, зокрема, зерновим, урожай яких йшов на потреби школи і на продаж. Що стосується господарства, то в школі використовувалася трипільна система обробітку землі. Найбільше десятин землі використовували під жито – 47,01, це вдвоє більше ніж у школі такого ж типу в Російській імперії, під овес використано 25,27 дес., гречку – 6,14 дес., горох – 3 дес., інші культури – 1–2 дес. землі [22, с. 27].

25 лютого 1885 р. створено сільськогосподарську школу I-го розряду в Глухівському повіті Чернігівської губернії [24, с. 15]. Мета створення школи: переважно за рахунок практичних занять дати основні знання із сільського господарства, частково із садівництва й виноробства, а також навчити учнів столярному і слюсарному ремеслу. Курс навчання тривав 3 роки. При школі існував підготовчий клас, у якому учні могли пройти курс двокласного сільського училища. Школа фінансувалася за рахунок щорічних асигнувань Міністерства державного майна у розмірі 3500 крб. упродовж 12 років, внесків приватних осіб і товариств на утримання в школі стипендіатів та суми, що надавали засновники. Школа знаходилася у віданні Міністерства державного майна, департаменту землеробства. Приймалися на навчання до школи учні у віці 14 років, у підготовчий клас – 12 років. Умовою вступу у підготовчий клас було знання загальноосвітніх предметів в обсязі курсу початкових народних училищ, а у 1-й клас сільськогосподарської школи – знання за курс двокласного сільського училища. Прийом учнів у підготовчий клас здійснювався упродовж 15 вересня – 1 жовтня, а у 1-й клас – з 1 квітня. Навчання у школі було платним, але були учні, які навчалися за кошти засновників школи, земств, приватних осіб або товариств і були на повному утриманні, були учні, які навчалися і харчувалися в школі, а також були учні, які тільки навчалися у школі, але мешкали окремо. У статуті школи зазначалося: “Содержание в школе – в отношении пищи, одежды, образа жизни – просто, и приравнено к условиям местного крестьянского быта” [24, с. 17].

У школі вивчалися загальноосвітні предмети: – Закон Божий, церковний спів, російська мова, арифметика, географія, російська історія, креслення; спеціальні – способи виміру землі, основи природничих наук, практичне землеробство із коротким оглядом садівництва і виноробства із вивченням шкідників і способів їх винищення, скотарство і основи ветеринарії, основи правознавства [24, с. 22]. Усього в школі процес навчання здійснювало 7 викладачів: управляючий школою, три викладачі спеціальних предметів, законовчитель, два викладачі підготовчих класів [24, с. 27].

У 1898 р. відкрилася Борзенська школа садівництва, городництва та бджільництва II-го розряду, яку до 1917 р. закінчило 250 осіб. Аналіз статуту школи садівництва, городництва, бджільництва II-го розряду свідчить про те [25, с. 994], що вона заснована на підставі затвердженого 26 травня 1904 р. положення про сільськогосподарську освіту Борзенським повітовим земством у м. Борзні, на відведеній земством ділянці землі і підпорядковувалася Головному управлінню землеустрою і землеробства департаменту землеробства. Мета школи: підготовка, переважно шляхом практичних занять, знаючих, умілих знавців із садівництва, городництва і бджільництва [25, с. 499].

Курс навчання тривав 3 роки. Прийом учнів проводився 10 січня, а випуск – у грудні. На навчання приймалися юнаки після 14 років, які закінчили 1-й клас шкіл Міністерства народної освіти або витримали відповідне випробування. У перші роки існування в школу щорічно набирали усього 30 учнів, але кількість їх могла бути й збільшена. При школі був безкоштовний інтернат на 30 осіб. Утримання учнів щодо їжі, одягу, способу життя було простим і пристосованим до умов місцевого селянського побуту. До школи приймали молодь усіх станів. У звіті школи за 1911 р. зазначалося, що у ній навчалася 11 дітей селян, 33 – міщан, 1 – дворян, 5 – почесних громадян. Аналіз навчальних планів і програм свідчить про те, що в училищі прагнули підготувати спеціалістів з достатніми теоретичними знаннями і практичним досвідом. Тому курс навчальних предметів поділявся на теоретичні та практичні. Теоретичний курс включав у себе такі предмети, як: Закон Божий, російську мову, арифметику, географію та історію, природознавство, латинську грамоту,

найпростіші способи вимірювання землі, плідівництво, городництво, садівництво, бджільництво. Практичні заняття – плідівництво, городництво, бджільництво, технічну переробку плодів і овочів, ремесла, які мали відношення до садівництва: столярне, корзиноплетіння тощо. На час створення педагогічний колектив школи складався із управляючого, законовчителя та двох учителів спеціальних предметів. Вступники проходили випробування перед спеціальною комісією і отримували свідоцтва. Варто наголосити на тому, що в основу навчання школи покладалися на практичні заняття. Практичні роботи відбувалися упродовж всього року, на класні заняття відводилося не менше 20 тижнів на рік. Постійні класні заняття у школі продовжувалися з 1 жовтня – по 1 квітня. Рада школи складала розподіл уроків і практичних занять для кожного класу і з кожного предмету, при цьому теоретичні заняття складали 30 год. на тиждень, а практичні – 256 год. на тиждень [26, с. 995].

У звіті про зміст навчальної дисципліни “Городництво” зазначалося, що: у II кл. вивчаються наступні теми: облаштування городу; обробка і удобрення ґрунту; посів рослин на грядках; догляд за рослинами на грядках, культура рослин (капустяних, коренеплідних і бульбоплідних, гарбузових, бобових, десертних і пряних), збір овочів, заготівля та сушка, збереження овочів. У III кл. – облаштування парників, повторення курсу в II кл. [25, с. 499].

Як свідчить аналіз статуту Борзенської школи садівництва, городництва і бджільництва II-го розряду [25, с. 996], практичні заняття проводилися за особливим планом і розподілялися між учнями таким чином, щоб кожен із них, за час свого навчання у школі, виконав усі передбачені планом роботи і міг не тільки самостійно виконувати їх, але й пояснювати, чому саме потрібно виконувати такі дії інакше, що було характерним і для досліджуваної нами жіночої школи. Загальна тривалість робочого дня учнів, не рахуючи відпочинку й обідньої перерви, становила 10–12 год. Кращі учні школи, для удосконалення здобутих знань і вмій, запрошувалися пройти річну практику на зразкових господарствах за окрему винагороду, яка визначалася адміністрацією школи із господарями [26, с. 343–344]. Борзенська школа фінансувалася за рахунок щорічних асигнувань у розмірі 2 тис. крб., Чернігівського губерньського земства – 2 тис. крб. та повітового земства – біля 900 крб. [27, с. 68].

Борзенська школа садівництва, за 10 років свого існування, тобто до 1909 р., випустила 61 випускника, із них 24 стали садівниками в інших губерніях Російської імперії, 12 – служили садівниками у Чернігівській губернії (із них 6 – у Борзенському повіті) і тільки 7 осіб працювали у Борзенському повіті у власному господарстві [28]. Акцентуємо увагу на тому, що сільськогосподарські навчальні заклади мали служити джерелом сільськогосподарських знань для оточуючих, а отже, мали бути не відокремленими від місцевих сільськогосподарських інтересів, а підтримувати тісний зв'язок із населенням, щоб кожен місцевий землероб мав змогу отримати не тільки необхідні йому знання, пояснення, а й насіння, потрібне обладнання тощо. Наголошувалося на важливості створення при подібних навчальних закладах сільськогосподарських складів, організації місцевих сільськогосподарських з'їздів, виставок [26, с. 241]. Зазначене свідчить про те, що на початку XX ст. у сільськогосподарських навчальних закладах здійснювалася так звана “консультативна робота”, співпраця з місцевим населенням, що теж було важливим досягненням розвитку цієї галузі професійної освіти.

Ще дві сільськогосподарські школи Чернігівської губернії, які виникли та існували при безпосередній участі приватної особи, а саме відомого не тільки в Україні та Російській імперії, а й у всьому світі громадського діяча, письменника М. Неплюєва (1851–1908 рр.), який у селі Воздвиженському нинішнього Ямпільського району створив Воздвиженську чоловічу і Преображенську жіночу сільськогосподарські школи. М. Неплюєв, син родового поміщика Глухівського повіту Чернігівської губернії, уродженець Ямполья (нині – Сумська область) – богослов, громадський діяч, педагог і мислитель. Він був одним із трьох дітей губерньського предводителя чернігівського дворянства князя Миколи Івановича Неплюєва. Роздумуючи про історичне покликання російського поміщика, він кардинально переосмислив ідею служіння, скерувавши усі свої помисли й сили до підвищення духовного й матеріального рівня життя селянства. За велінням сумління він вирішив перейняти на себе особисто моральну провину своїх предків-поміщиків перед народом і присвятити своє життя турботам про його просвіту і добробут. М. Неплюєв створив братство, яке уособлювало модель вільного людського братерства християн. З організаційно-православної точки зору воно було кооперативним товариством виробництва і споживання із колективною формою власності на засоби виробництва. Це був справжній виклик можновладцям, адже поміщик поєднав у братстві бідних і заможних християн. Його батько відкрито не поділяв поглядів сина, але виділив йому невеликий будинок у містечку Ямпіль. У цьому будинку 4 серпня 1881 р. і утворюється майбутня школа [29, с. 18], що складалася спочатку з 10 селянських дітей. У 1883 р. він подав прохання у Міністерство державного майна про заснування нижчої сільськогосподарської школи. У серпні 1885 р. школа отримала державну дотацію і розпочала

функціонування. Восени 1885 р. школа М. Неплюєва розширюється за рахунок 60 дес. землі, отриманих від батька і перебирається на хутір Воздвиженський. У цілому М. Неплюєв виділив школі понад 73 дес. землі, з яких 60 дес. – займали навчально-дослідні поля, 12 дес. – луг, 0,5 дес. – город і 0,75 дес. – розсадник [30, с. 52].

Навчальний рік у школі тривав упродовж 1 жовтня – 1 квітня, решту часу учні працювали на ланах і в майстернях. Навчання було безкоштовним. Улітку канікул як таких не було, відпустки тривали короткий час. Школою керувала педагогічна рада, до складу якої входили запрошені учителі, а також вихованці – братчики. Серед перших учителів був М. Неплюєв. У систему виховання був покладений принцип всебічного розвитку дитини, який поєднував розумове, фізичне і моральне виховання. Метою функціонування школи було впровадження християнської правди в життя за допомогою його гармонізації, спілкування і праці на засадах любові до Бога. Навчальний процес у школі був розрахований на п'ять років: упродовж перших трьох років учні здобували загальноосвітню та загальну сільськогосподарську підготовку, а останніх двох – спеціальних – відбувалася поглиблене вивчення профільних предметів, спеціалізація за інтересами, напрацювання навичок в організації виробництва та управління. Вступати до навчального закладу дозволялося дітям 12–17 років [31, с. 107].

Випускники школи отримували пільги щодо відбування військової повинності. Досить висока якість навчання гарантувала вихованцям можливість отримати роботу поза братством, хоча це дуже засмучувало його засновника, який мріяв, щоб усі вихованці вступали до “братських колоній”, а не подавалися “торгувати на ярмарок життя” [31, с. 102].

Унікальність школи була в тому, що вона поєднувала у собі навчання сільськогосподарським дисциплінам із виховним процесом, основою якого була духовність і віра у Бога. Якщо спочатку селяни поставилися до М. Неплюєва із недовірою, то з часом дітей стали привозити не тільки із місцевих губерній (Чернігівської, Полтавської, Київської), а й із Петербурга, Вятки, Естляндії та Кавказу. З часом у братських школах був вступний іспит, але і це не зменшило конкурс. Основною вимогою для вступу була обов'язкова грамотність. Щороку приймалося близько 20 дітей. Таким чином, у перші роки свого існування загальна чисельність учнів коливалася у межах 68–85 учнів. У деякі роки вступників було до 85 осіб при прийомі 25. Упродовж 1889–1894 рр. сільськогосподарську школу закінчили 47 осіб, з яких 32 віддали перевагу пов'язати своє подальше життя з братством. На початку 1912 р. у школі налічувалося 80 учнів; із 149 вступників до школи зараховано лише 26. На 1912 р. до школи вступило 524 учні, а курс закінчили 222 учні [32, с. 9].

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що професійна підготовка передбачала вивчення учнями школи таких предметів, як: катехізис, Євангеліє, православне богослужіння, російська мова, співи, малювання, географія, арифметика, геометрія, фізика, хімія, анатомія і фізіологія тварин, тваринництво, ентомологія, ботаніка, російська історія, законодавство, бджільництво, скотарство, конярство, молочне господарство, городництво, садівництво, лісівництво, землеробство, професійна гігієна і охорона праці, сільськогосподарське рахівництво. Крім того, професійне спрямування мали й такі загальноосвітні предмети, як землемірство (геодезія), ботаніка, зоологія, мінералогія [33, с. 108].

У 1893 р. створюється аналогічна сільськогосподарська Преображенська школа II-го розряду для дівчат (з 13 років, навчання тривало 4 роки). Хоча за статусом, цей заклад належав до шкіл II-го розряду, однак за умовами вступних іспитів і за характером теоретичного викладання, він був на рівні шкіл I-го розряду. Школа утримувалася на гроші засновників. Вихованок навчали сільському і домашньому господарству, безпосередньо молочному господарству, городництву, садівництву, кравецтву, давали елементарні знання з педагогіки, а також виховували у дівчат чесність і благодирство. Загальноосвітні предмети займали 2/3 обсягу навчального часу, а спеціальні – 1/3. Оскільки кількість бажаючих навчатися у школі перевищувало заплановану кількість місць, прийом здійснювався за конкурсом. На 1 грудня 1895 р. у школі навчалася 45 учениць віком 13–19 років. Вступниками були дівчатка різних станів і національностей. З них 58 % – селян, 6 % – дворян, 10 % – духовенство, 3 % – купців, 15 % – міщан, 7,5 % – різночинців [34].

“Черниговская земская неделя” у 1914 р., через декілька років після смерті М. Неплюєва, зазначала, що в усій Чернігівській губернії з її 3 млн населенням нараховується загалом 8 сільськогосподарських шкіл, причому тільки 2 з них (“неплюєвські”) – безкоштовні, і вони до того ж мають значну перевагу над рештою щодо рівня політехнізації, обсягу й глибини набутих знань, а також щодо рівня організації навчального процесу. Навчальні заклади отримували державну субсидію (3500 крб. в рік – чоловіча і 2000 крб. – жіноча) [28, с. 67].

Необхідність серйозної й широкої організації сільськогосподарської освіти в Україні, як і у цілому в Росії, аграрній країні, усвідомлена була досить пізно. Тільки на початку 80-х рр. XIX ст. сформовано нормативно-правову базу для створення основних типів навчальних закладів. Із державної скарбниці витрачалося на цю справу менше одного відсотка бюджету. Кількість

сільськогосподарських шкіл було мізерною порівняно із кількістю землеробського населення, яке не мало не тільки спеціальної, а й загальної освіти. Тому становлення професійної освіти було пов'язане із просвітництвом та матеріальними пожертвуваннями на ці цілі від тих осіб, яких хвилювала доля України та українського селянства. Важливо наголосити на тому, що значна кількість нижчих шкіл були відкриті саме "не державними" засновниками. Із 18 шкіл, що існували в Україні в 1895 р. тільки 4 були створені державою.

Отже, реформи 60-х рр. XIX ст. поступово втягували сільське господарство Росії у товарно-грошові відносини. У цих умовах діяльність нижчих сільськогосподарських освітніх закладів скеровувалися на підтримку хлібороба в нових умовах землекористування. Це сприяло розвитку в селян потреби у нових формах організації господарства, що було неможливо без застосування досягнень агрономічної освіти і науки.

Список використаних джерел

1. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до наших днів) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Бернштейн, С. С. Коломієць, Б. Я. Панасик, С. К. Рудик, С. К. Гузеватий. – К.: НАУ, 2005. – 224 с.
2. Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Вип. 7. – К.: УААН, ЦНСГБ. – 212 с.
3. Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Вип. 8. – К.: УААН, ЦНСГБ. – 266 с.
4. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX–XX століть. Навчальний посібник / В. І. Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 302 с.
5. Береговий М. П. Видатні вітчизняні ботаніки / М. П. Береговий, М. І. Лагутін. – К.: Рад. школа, 1969. – 222 с.
6. Рудик С. К. З історії лікувальної справи в Україні / С. К. Рудик. – К.: 1996. – 52 с.
7. Рудик С. Історія всесвітньої ветеринарної освіти / С. Рудик. – К.: Нора принт, 2002. – 200 с.
8. Коваленко Н. Д. Професор П. В. Будрін – один з організаторів дослідних робіт з проблем селекції польових культур на Україні / Н. Д. Коваленко // Український селянин. – 2001. – № 3. – С. 10–15.
9. Пшеничний Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дис. д-ра с.-х. наук. / Н. И. Пшеничный. – К., 1964. – 57 с.
10. Рябо В. М. Истоки, достижения и перспективы науки в Аскании-Нова / В. М. Рябо. – К.: Аграрна наука, 2001. – 258 с.
11. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / А. М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – 278 с.
12. Улюкаев С. Г. Содержание и обучение в низших сельскохозяйственных учебных заведениях Украины (1883–1916 гг.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Г. Улюкаев. – К., 1994. – 220 с.
13. Киевская губерния // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1903. – Т. XXIX. – Кн. 29. – С. 257–260.
14. Сельское хозяйство // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1903. – Т. XXIX. – Кн. 57. – С. 384–386.
15. Сельскохозяйственное образование // Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат. 11-е стереотипное издание. – Т. 38. – М.: Тип. Госиздата "Красный Пролетарий". – С. 184–212.
16. Школы сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1903. – Т. XXIX. – Кн. 78. – С. 626–633.
17. Профессиональное образование в России // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1912. – 334 с.
18. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1446 с.
19. Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России / [Составл. секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко]. – М., 1912. – XXXII, 372, /2/, 68 с.
20. Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на поч. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. І. Михайлюк. – К., 2001. – 183 с.
21. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. III. Постановления по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1836–1899 гг. – СПб., 1900. – 415 с.
22. Сельскохозяйственные учебные заведения, подведомственные департаменту земледелия, в конце 1895 г. – СПб., 1896. – С. 134.
23. Войтюк Г. Тернистий шлях благородної справи. Нариси історії Бобровицького (Майнівського) технікуму / Г. Войтюк // Чернігівщина. – 2012. – С. 1–7.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. 707, оп. 296, спр. 110, арк. 15–30.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. 1230, оп.1, спр. 2, 1000 арк.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. 1230, оп.1, спр. 1, 1430 арк.
27. Мачача Ю. М. Особливості розвитку аграрної освіти в Україні / Ю. М. Мачача. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?
28. Сільськогосподарські навчальні заклади Чернігівської губернії // Чернігівська земська неділя. – 1913. – № 14–15. – С. 65–70.
29. Неплюев Н. Н. Трудовое братство. Собрание сочинений. В 3 томах. / Н. Н. Неплюев – СПб., 2007. – С. 558.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-674, оп. 1, од. зб. 403, арк. 101–118.
31. Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження) / В. М.Ткаченко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 97–108
32. Воздвиженская сельскохозяйственная школа // Черниговская земская неделя. – 1913. – 18. – С. 9–10.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-674, оп. 1, од. зб. 403, арк. 101–118.
34. Христианское мировоззрение в понимании и деятельности Неплюева Н. Н. – Режим доступу: <http://www.bestreferat.ru/referat-151172.html>.

Виктория Малюга

**РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НИЗШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ
ЧЕРНИГОВЩИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

На основании анализа архивных и литературных источников автором осуществлен теоретический анализ деятельности низших учебных заведений на Черниговщине во второй половине XIX – начале XX вв. Определена основная цель создания школ соответствующего типа. Исследована деятельность земств и общественных деятелей по созданию условий для формирования и функционирования низших сельскохозяйственных учебных заведений в данном регионе. Выяснено, что особенностью функционирования таких школ, является их практическая направленность.

Ключевые слова: низшее сельскохозяйственное образование, Черниговская губерния, губернское и уездное земство, теоретические и практические занятия, учебные заведения.

Viktorija Maljuga

**DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL EDUCATION IN LOWER EDUCATIONAL
INSTITUTIONS CHERNIGIV REGION
(SECOND HALF OF XIX TH. – BEGINNING OF XXTH. CENTURY)**

On the basis of archival and literary sources the theoretical analysis of the activities of lower schools in Chernihiv region in the second half of XIX – early XX th. Century was carried out by the author. The main purpose of establishing schools of that type was defined. The activity of zemstvos and public leaders according to creating of conditions for the formation and functioning of lower agricultural education institutions in the region was studied. The practical orientation is the feature of the functioning of such schools was founded on.

Key words: lower agricultural education, Chernigov province, provincial and district zemstvo, theoretical and practical training, educational institutions.